

De economie als morele praktijk

Irene van Staveren

De filosoof Alasdair MacIntyre ziet moraal als iets wat ontstaat in gemeenschappen via de interactie tussen mensen in morele praktijken. Dit lijkt op het eerste gezicht een aanknopingspunt te bieden voor het analyseren van de rol van ethiek in de economie, aangezien de economie opgevat kan worden als een aaneenschakeling van praktijken in bedrijven, huishoudens en op markten. MacIntyre echter diskwalificeert de economie als morele praktijk omdat het daarin alleen zou gaan om instrumentele waarden, externe goederen en technische vaardigheden. Daarmee houdt MacIntyre een onterechte tegenstelling in stand tussen economie en moraal. De economie blijkt wel degelijk kenmerken te hebben van het morele praktijkbegrip: er worden naast externe goederen ook interne goederen geproduceerd; er zijn, naast financiële, ook interne standaarden van voortreffelijkheid, en tot slot drijft de economie niet alleen op technische vaardigheden maar ook op menselijke kwaliteiten die verder gaan dan zulke vaardigheden. Dit artikel pleit voor een uitweg uit de patstelling tussen enerzijds de instrumentele ethiek van de neoklassieke theorie en anderzijds de dichotomie tussen ethiek en economie zoals ons die voorgehouden wordt door MacIntyre. Daarbij kan aansluiting gevonden worden bij de oude institutionele theorie en de capability theorie, die beiden aansluiten bij de Aristotelische traditie in de ethiek, waar ook MacIntyre aan refereert.

Dit artikel gaat in op de relatie tussen economie en ethiek: hoe verhouden deze zich tot elkaar? Voor het beantwoorden van deze vraag beperk ik mij tot de ideeën van een invloedrijke hedendaagse filosoof, Alasdair MacIntyre, een communitarist. Communitaristen zien ethiek als de ontwikkeling van morele waarden binnen gemeenschappen middels de interactie van mensen in morele praktijken. Ik heb voor deze opvatting van ethiek gekozen om de relatie tussen ethiek en economie te onderzoeken omdat het begrip van 'praktijk' zo goed lijkt aan te sluiten op het object van de economische wetenschap: de economische praktijk van alle-

dag waarin geruild, geproduceerd, geïnvesteerd en herverdeeld wordt, maar waarin ook morele dimensies besloten zitten zoals keuzevrijheid en rechtvaardigheid¹. Ik probeer daarom in dit artikel te onderzoeken in hoeverre de communitaristische ethiek van Alasdair MacIntyre een handvat biedt voor economen om ethiek terug te brengen in de economische wetenschap, waar het sinds Smith (*Theory of Moral Sentiments*), Mill en Keynes (die beiden economie nog opvatten als een 'moral science') grotendeels uit verdreven is, via de tegenstelling tussen 'positieve' economie als ideaal tegenover 'normatieve' economie². Kan een erkenning van moraal in economische praktijken bijdragen aan een duidelijkere plaats voor de ethiek in de economische theorie, ofwel, is er een analytische rol mogelijk voor de ethiek in de economische wetenschap?

Uitgangspunt is het centrale idee van MacIntyre van een morele praktijk en het onderscheid tussen activiteiten die wel en die geen deel uitmaken van een dergelijke praktijk. Praktijken betreffen, volgens MacIntyre, vormen van dagelijks handelen met intrinsieke waarden³. Maar de economie kwalificeert zich volgens MacIntyre niet als praktijk in de morele betekenis die hij daaraan toekent. Het gaat in de economie volgens hem uitsluitend om instrumenteel handelen en instrumentele waarden. Het lijkt dus erg lastig of zelfs onmogelijk om enige link te kunnen leggen tussen zijn ethische benadering en de economie. Toch denk ik dat we ons niet te snel moeten neerleggen bij zijn oordeel over de economie als een puur instrumenteel domein van handelen waarin moraal geen rol speelt. Daarom zal ik hieronder eerst ingaan op de tegenstelling die MacIntyre

1 De hier gehanteerde definitie van economie is niet de smalle definitie van de rationele keuzebenadering, maar de brede definitie van de allocatie van schaarse middelen ten einde bepaalde doeleinden te bereiken – zonder dit vooraf te beperken tot één bepaalde motivatie (zoals eigenbelang) of allocatiemechanisme (zoals de markt). De definitie van ethiek die ik in dit artikel hanteer is de meest algemene, namelijk de reflectie op de ideeën over goed en kwaad.

2 Ik kom later nog op deze tegenstelling terug.

3 Een praktijk is volgens MacIntyre (1987) '... any coherent and complex form of socially established cooperative human activity through which goods internal to that form of activity are realized in the course of trying to achieve those standards of excellence which are appropriate to, and partially definitive of, that form of activity, with the result that human powers to achieve excellence, and human conceptions of the ends and goods involved, are systematically extended.'

hanteert tussen economisch handelen en moreel handelen. In die paragraaf zal ik betogen dat deze dichotomie onterecht is, en dat in het dagelijks leven economie en moraal zeer nauw met elkaar verweven zijn. In de daarop volgende paragraaf zal ik aangeven hoe de economie opgevat kan worden als praktijk, of eigenlijk als verzameling van drie met elkaar verweven praktijken, elk met hun eigen waarden. Daarbij zal ik mij laten leiden door Aristoteles' deugdenethiek en door economen die zich door Aristoteles hebben laten beïnvloeden, met name Thorstein Veblen en Amartya Sen. Tot slot zal ik in de laatste paragraaf ingaan op wat dit betekent voor de economische theorie.

1 Economisch gedrag versus moreel gedrag?

Bij zijn afwijzing van de economie als praktijk hanteert MacIntyre een tegenstelling tussen moreel handelen en economisch handelen. In die tegenstelling draait moreel handelen om intrinsieke waarden en gedragen mensen zich in praktijken als morele actoren, en gaat het daarentegen in de economie om instrumenteel handelen, in dienst van het eigen nut. De economie is een instrumenteel domein van handelen geworden, aldus MacIntyre, sinds productie in de loop der eeuwen steeds meer buiten het huishouden is gaan plaatsvinden. In *After Virtue* stelt MacIntyre (1987: 227): 'One of the key moments in the creation of modernity occurs when production moves outside the household. So long as productive work occurs within the structure of households, it is easy and right to understand that work as part of the sustaining of the community or the household and of those wider forms of community which the household in turn sustains.' De moderne economie met beursgenoteerde bedrijven, vergaande arbeidsdeling en internationale financiële markten is daarmee geen praktijk meer, aldus MacIntyre. En dus is bijvoorbeeld een manager geen morele agent in een praktijk, zo betoogt MacIntyre verder in *After Virtue* op bladzijden 74 en 86, omdat een manager in zijn ogen louter instrumenteel handelt door zich te richten op een efficiënte inzet van middelen. In een interview met *Kinesis* (Pearson 1994: 39-41) maakt MacIntyre het nogmaals duidelijk, met het voorbeeld van een financieel manager. Volgens hem beschouwt een financieel manager geld als doel in plaats van als middel, zelfs als hij of zij zich ervan bewust is dat geld op zichzelf geen waarde heeft,

maar alleen een middel is. Als we teruggaan naar *After Virtue* en lezen hoe MacIntyre denkt over economische concepten als vaardigheden en instituties zien we hoe hij de tegenstelling tussen moraal en economie verder uitwerkt. Instituties zijn wel nodig om praktijken te laten voortbestaan, erkent hij (blz. 194), maar ze vormen geen onderdeel van praktijken. Schaken en geneeskunde zijn praktijken, maar schaakclubs en ziekenhuizen zijn instituties, en deze moeten niet met elkaar verward worden, zo stelt hij. In praktijken draait het om de interne goederen en waarderingen terwijl het bij instituties gaat om externe goederen zoals geld, status en macht (blz. 181).

Met deze opvatting diskwalificeert MacIntyre niet alleen de neoklassieke theorie als een amorele theorie, maar ook de institutionele theorie, terwijl deze doorgaans door economen wordt beschouwd als de theorie bij uitstek om de rol van waarden in de economie te analyseren. Vergelijkbaar is zijn visie op vaardigheden, die we in economische termen beschouwen als onderdeel van menselijk kapitaal of in bredere zin als capaciteiten, zoals Amartya Sen dat heeft betoogt. Voor MacIntyre (blz. 205) hebben vaardigheden niets gemeen met moreel gedrag en zijn ze daarom niet verbonden met praktijken. Hij beschouwt vaardigheden als functionalistisch, als gerelateerd aan externe goederen, en dus opererend buiten praktijken. Kortom, MacIntyre hanteert een dichotomie tussen economie en moraal, waarbij hij enerzijds moreel handelen ziet uitgedrukt in praktijken met interne goederen en deugdzzaam gedrag en anderzijds economisch handelen als een instrumentele inzet van vaardigheden teneinde externe goederen te realiseren ten behoeve van het eigen nut. Voor MacIntyre sluiten economie en ethiek elkaar uit, zowel in de praktijk als in analytische zin.

Deze dichotomie tussen economie en moraal is wijdverbreid – zowel onder filosofen als onder economen⁴. De dominante economische theorie, de neoklassieke theorie, volgt dezelfde scheidslijn met het verschil dat filosofen de morele kant van de tegenstelling verdedigen en de eco-

4 Sommige filosofen volgen daarbij Kant en zien moraal principieel tegenover economisch handelen staan, zoals Amital Etzioni (1988) in zijn boek *The Moral Dimension*, terwijl anderen net als MacIntyre in de communitaristische traditie vasthouden aan de dichotomie, zoals Elizabeth Anderson (1993) in haar boek *Value in Ethics and Economics*.

nomie als van een lagere orde beschouwen⁵, terwijl veel economen in de traditie van het logisch-positivisme juist hun instrumentele visie op het menselijk handelen in de economie verdedigen als rationeel en efficiënt en daarmee de morele kant van de tegenstelling afdoen als idealistisch en normatief. Beide groepen – de economen en de filosofen – hanteren een dualisme tussen centrale begrippen, zoals weergegeven in de onderstaande tabel.

Tabel 1 Centrale begrippen in de dichotomie tussen economie en moraal

Economie:	Moraal:
Instrumentele waarde	Intrinsieke waarde
Eigenbelang	Gemeenschappelijk belang
Individu	Gemeenschap
Efficiëntie	Rechtvaardigheid
Geld	Deugden

Zowel vanuit theoretische als empirische overwegingen is de houdbaarheid van deze dichotomie bekritiseerd. In de bundel *After MacIntyre*, waarin het werk van MacIntyre kritisch besproken wordt, stelt Paul Kelly (1994) terecht dat MacIntyre de economie als domein van menselijk handelen verwacht met de neoklassieke theorie die dat handelen in een utilitaristisch kader zet. Wat hij, en met hem Etzioni en Anderson, dus eigenlijk doet is het communitarisme verdedigen tegen het utilitarisme (zie ook MacIntyre 1960), en Kelly is niet helemaal overtuigd van het succes van die exercitie. Philip Pettit's (1994) kritiek is vergelijkbaar. Hij analyseert de dichotomie als een tegenstelling die MacIntyre creëert tussen liberalisme enerzijds en communitarisme anderzijds. Liberalisme is daarmee in MacIntyre's ogen per definitie instrumenteel en erkent geen intrinsieke waarden en interne goederen. Pettit vindt

5 In het interview voor *Kinesis* betreft MacIntyre het dat er maar zo weinig zakenmen-
sen zijn die zich niet laten misleiden door de verlokkingen van geld en stelt hij dat het
idee van bedrijfsethiek niet meer is dan 'honor among thieves' (Pearson: 41).

deze tegenstelling onterecht omdat daarmee alle liberale theorieën over één kam geschoren worden, terwijl de utilitaristische versie van de neoklassieke theorie het individualistische liberalisme vertegenwoordigt en geen vormen van liberalisme waarin vrijheid als gemeenschaps-waarde wordt erkend. Pettit vindt MacIntyre's dichotomie daarom onjuist en stelt er de republikeinse liberale theorie voor in de plaats, die vrijheid als intrinsieke waarde beschouwt en waarmee ook economisch handelen verklaard kan worden⁶.

Het lijkt erop dat MacIntyre in zijn afwijzing van instrumentele ethiek (zoals het utilitarisme) te ver doorgeschoten is. Dit uit zich op twee manieren. Ten eerste door het vasthouden aan het andere uiterste, namelijk het idee van een onoverbrugbare kloof tussen ethiek enerzijds en economie anderzijds⁷. Ten tweede lijkt hij blind voor andere tradities in de economische wetenschap die wel degelijk een rol voor ethiek zien in de economie als praktijk maar ook in de economische theorie – bijvoorbeeld door te verwijzen naar normen die mede economische variabelen bepalen. Thorstein Veblen heeft deze rol van moraal in het economisch handelen in de economische theorie ingebracht als instituties, en heeft daarmee laten zien dat er een analytische rol voor ethiek is in de economische wetenschap. Veblen spreekt in zijn *Theory of the Leisure Class over economic virtues* (Veblen 1931: 224). Dit zijn volgens hem waarden zoals eerlijkheid, ijver, vreedzaamheid, en goede wil, die, in

6 'The republican concept of liberty identifies a very different sort of condition from that to which the liberal and Hobbesian notion points us. It stresses, not the quantity of non-interference involved, but the quality: in particular, the protected or resilient quality of the non-interference.... it is freedom in the old sense of franchise: freedom in the sense in which it involves incorporation within a polity and protection before the law.' (Pettit 1994: 196).

7 Voor kritiek op de dichotomie tussen economie en ethiek vanuit empirische hoek moeten we zijn bij de antropologe Mary Douglas die decennialang in diverse landen de rol van moraal in het menselijk handelen heeft onderzocht, ook in het economisch handelen. In haar boek *The World of Goods* heeft zij samen met Baron Isherwood (1979) [1996] betoogd dat een conceptuele tegenstelling tussen economie en moraal onhoudbaar is. 'Goods that minister to physical needs – food or drink – are no less carriers of meaning than ballet or poetry. Let us put an end to the widespread and misleading distinction between goods that sustain life and health and others that sustain the mind and heart – spiritual goods.' (blz. 49).

tegenstelling tot eigenbelang, tot efficiëntie leiden, of, zoals hij het specificceert: *industrial efficiency* (p. 227, 241), bij de arbeidersklasse. De waarden van de elite echter, leiden niet tot efficiëntie maar tot verspilling, en zijn louter instrumenteel, gericht op geldelijk gewin, aldus Veblen. Hij betoogt dat het juist deze instrumentele moraal van de elite is die onbruikbaar is voor de moderne economie, en dat de economische deugden van de arbeidersklasse, die geworteld zijn in de moraal van de samenleving, leiden tot efficiëntie. In zijn boek over de wetenschap in de moderne tijd gaat hij verder in op dit thema, en erkent dat mensen handelen uit een diversiteit van motieven, voortkomend uit het leven in een samenleving in plaats van als onafhankelijke individuen. Hij refereert daarmee aan de *intangible assets* (Veblen 1961: 325) van de samenleving die een positieve bijdrage leveren aan de economie.

Wat zijn nu eigenlijk MacIntyre's argumenten voor het vasthouden aan de dichotomie economie-moraal? Eigenlijk heeft hij maar één argument en dat heeft hij slechts beperkt uitgewerkt. Hij verwijst steeds naar de moderne economie die naar zijn mening te ver is af komen te staan van de behoeften van gezinnen en gemeenschappen om nog als praktijk te kunnen functioneren voor deze gezinnen en gemeenschappen. Deze argumentatie is mijns inziens weinig overtuigend omdat het (a) de moderne economie als compleet vervreemd ziet van waarden en gemeenschappen van mensen, (b) ontkent dat ook vandaag de dag nog veel productie plaatsvindt binnen het huishouden, en (c) een romantisch beeld schetst van de traditionele huishoudeconomie als volledig in dienst staand van het gezin of de gemeenschap. In het resterende deel van deze paragraaf zal ik MacIntyre's onderbouwing van de dichotomie bespreken en zal ik ingaan op de drie punten die ik zojuist heb genoemd.

MacIntyre betoogt dus dat de economie geen praktijk is omdat de moderne economie vervreemd is geraakt van gemeenschappen van gezinnen, huishoudens en grotere gemeenschapsvormen. De moderne economie produceert daarmee geen interne goederen zoals praktijken dat doen, maar alleen nog externe goederen waarvan de waarde extrinsiek bepaald wordt door de onzichtbare hand van het marktmechanisme. De eerste zwakte in deze redenering zit in het idee van een radicale breuk met het verleden: is de hedendaagse economie inderdaad zo ver vervreemd geraakt van de samenleving? Geeft niemand meer om de inhoud van haar baan, de kwaliteit van zijn producten, of de betekenis

van haar dienstverlening? Is het ons in de hedendaagse economie alleen maar om geld te doen, en vervolgens om consumeren – materialisme? Dat lijkt een wat al te zwart-witte voorstelling van zaken die blijkbaar ook MacIntyre te ver gaat. Zelf noemt hij een aantal uitzonderingen, zoals landbouw, visserij en architectuur, economische sectoren die nog wel zouden functioneren als praktijken. Dit lijkt redelijk. Maar waarom juist deze drie economische sectoren en niet bijvoorbeeld de gezondheidszorg, de horeca of de taximarkt⁸? Op basis van welke criteria acht hij de intensieve landbouw met legbatterijen en kasgroente gekweekt op piepschuim met inzet van soms illegale Oost-Europese arbeiders een morele praktijk, of de grootschalige visserij met sleepnetten waarbij onbedoeld hele vissoorten met uitsterven bedreigd worden, of het ontwerp van lelijke kantoorkolossen door hippe architectenbureaus? Tegelijkertijd kunnen we ons afvragen waarom een manager niet gedreven kan zijn door de charmes van het vak, de traditie van een merknaam, of het teamwerk bij het betreden van nieuwe markten. En waarom zou een boer niet bezig zijn met kosten-batenanalyses bij de overweging om een nieuwe landbouwmachine aan te schaffen, of met het rendement van schaalvergroting in tijden van melkquota en mineralenboekhouding? MacIntyre's argument is dus flinterdun zodra we naar werkelijke economische sectoren en activiteiten kijken: daarin bestaat geen scherp onderscheid tussen externe goederen en interne goederen en tussen instrumentele waarden en intrinsieke waarden. Economie en moraal lopen in de economische praktijk dwars door elkaar heen. MacIntyre's argument om ethiek en economie als analytisch elkaar uitsluitende categorieën te beschouwen mist empirische grond.

Het tweede zwakke punt in MacIntyre's argument van de vervreemding van de moderne economie zit in de achterliggende veronderstelling dat de moderne economie, of preciezer de moderne productie, buiten huishoudens is gelocaliseerd. Deze veronderstelling geeft een verkeerde voorstelling van zaken: een groot deel van de welvaart in zowel ontwikkelingslanden als in westerse landen wordt nog steeds gecreëerd

8 In een recent artikel (Van Staveren 2003) heb ik de liberalisering van de Nederlandse taximarkt geanalyseerd, waaruit onder andere naar voren is gekomen dat deze sector wel degelijk intrinsieke waarden kent en interne criteria om een goede taxichauffeur te onderscheiden van de rest, hetgeen niet onmiddellijk zichtbaar is voor buitenstaanders die geen deel uitmaken van de praktijk van het taxiwezen.

binnen huishoudens en kleine gemeenschappen via onbetaalde productie, leunend op grote hoeveelheden onbetaalde zorgarbeid. De productie van menselijk kapitaal gaat deels via de onbetaalde opvoeding van en zorg voor kinderen. Daarnaast wordt een deel van de welvaart gecreëerd via zorg in huishoudens, vrijwilligerswerk in sportverenigingen, maatschappelijke organisaties of kerken, alsook informele zorg buiten het huishouden voor anderen zoals burens, vrienden, familie of collega's. Deze onbetaalde bijdrage aan de welvaart is niet marginaal. In tijd gemeten besteden we daar in Nederland zelfs 50% meer tijd aan dan aan betaalde arbeid (CBS 1991), en in geld gemeten (als we de onbetaalde tijd zouden waarderen tegen het gemiddelde marktloon of een andere prijsindicatie van onbetaald werk) zou het Bruto Nationaal Product 6 tot 55% hoger zijn dan volgens het systeem van de Nationale Rekeningen waarin alleen via de markt verhandelde productie telt (Bruyn-Hundt 1996: 51). Door de moderne economie te reduceren tot grootschalige activiteiten in de markt gaat MacIntyre voorbij aan het feit dat nog steeds een groot deel van onze welvaart gegenereerd wordt in kleine gemeenschappen, van gezin tot patiëntenvereniging en van buurthuis tot voetbalkantine.

De derde zwakte in MacIntyre's argument is meer impliciet en van emotionele aard: hij romantiseert de premoderne economie als een praktijk voor en door gemeenschappen waarin geen belangentegenstellingen bestonden en het de mensen uitsluitend om interne goederen ging. In zijn reactie op de bijdragen in de bundel *After MacIntyre* refereert hij aan 'waardigheid' (MacIntyre 1994: 284) als kenmerk van ambachtelijke arbeid en aan 'toewijding', 'moed' en 'betrokkenheid' (idem blz. 285) als het gaat om teamwerk. Dit is een geromantiseerde visie op productie in gemeenschappen (zie ook Pettit 1994: 184-185). Het is niet moeilijk voorbeelden te geven van het tegendeel – zoals de uitbuiting van pachtboeren, misbruik van dienstmeisjes en het veelvuldig voorkomen van kinderarbeid in de landbouw. MacIntyre lijkt een nogal ideëel beeld te hebben van het economisch leven van voor de industriële revolutie of van premoderne economische activiteiten vandaag de dag in ontwikkelingslanden. Maar ook die activiteiten kennen machtsongelijkheid, concurrentie, prijskaartjes en winstbejag. Wederom kunnen we de vraag stellen op basis van welke criteria alle productie in huishoudens en andere gemeenschappen wel tot praktijken gerekend worden en productie in organisaties daarbuiten niet. De scheidslijn tussen praktijk en non-

praktijk is ook in kleinschalige productie niet zo duidelijk als MacIntyre ons wil doen geloven. Juist bij Veblen kunnen we zien dat de waarden waar MacIntyre naar verwijst belangrijk zijn voor de moderne economie, en industriële efficiëntie, zoals Veblen dat noemde.

Het empirische fundament van MacIntyre's stelling dat economie geen praktijk is blijkt dus wankel. Met het vasthouden aan de dichotomie tussen economie en moraal ontkent MacIntyre dat economisch handelen morele dimensies kent en dat moreel handelen plaatsvindt in een wereld die onder andere gekenmerkt wordt door schaarste en de cruciale behoefte van mensen aan levensonderhoud. Deze romantische voorstelling van zaken beneemt het zicht op de werkelijkheid waarin economisch gedrag en moreel gedrag met elkaar verweven zijn door de betekenissen die economische agenten aan hun handelen toekennen en door de materiele dimensies waar veel morele problemen niet omheen kunnen.

2 De economie als praktijk

Als de economie dan toch begrepen zou kunnen worden als praktijk, in de morele betekenis die MacIntyre aan praktijken toekent, hoe zouden we economisch gedrag dan kunnen beschrijven en verklaren? In het praktijkbegrip vinden we daarvoor een drietal aanknopingspunten:

- 1 Capaciteiten
- 2 Interne goederen
- 3 Interne standaarden van voortreffelijkheid

Capaciteiten. Zoals besproken in de vorige paragraaf ziet MacIntyre vaardigheden als algemene technische kenmerken en daarmee niet als inherent aan een bepaalde praktijk. Maar dit betreft een enge opvatting van vaardigheden zoals snel kunnen typen of een auto kunnen besturen. MacIntyre heeft in *After Virtue* ook een ander soort vaardigheden geïntroduceerd die hij wel ziet als deel uitmakend van praktijken, namelijk capaciteiten (*capacity*, blz. 125). Deze zijn volgens hem de vertaling van deugden naar handelingen in praktijken. Amartya Sen (1987 en 1993) heeft in zijn welvaartstheorie op een vergelijkbare manier vaardigheden gedefinieerd, als *capabilities*. Net als MacIntyre refereert ook Sen aan Aristoteles' opvatting van deugden. Sen geeft deze vaardig-

heden een belangrijke plaats in zijn economische theorie, namelijk als datgene wat een economie zou moeten bevorderen in plaats van inkomensgroei of een gelijke verdeling van hulpbronnen. Als we nu Sen volgen kunnen we in capaciteiten deugden in de economie herkennen als datgene wat economische agenten motiveert in hun handelen, als datgene wat hun gedrag leidt. Veblen heeft er al een paar genoemd, zoals ijver en eerlijkheid, maar ook '*a habitual recognition and apprehension of causal sequence*' (Veblen 1931: 227) die arbeiders ertoe aanzet om doelmatig te werken. Sen maakt geen uitputtende lijst van capaciteiten, noch een onderscheid tussen typen vaardigheden voor verschillende domeinen van economisch handelen.

Natuurlijk gedraagt niet elke economische agent zich de gehele tijd deugdzaam. Maar dat criterium geldt evenmin voor schaken als praktijk, het favoriete voorbeeld van MacIntyre: er zullen altijd schakers blijven die het spel niet volgens de regels spelen, die wellicht vals spelen of die winnen zien als middel tot het vergaren van roem. Ondanks zulk afwijkend gedrag blijft schaken een praktijk. Ook MacIntyre erkent dat er niet-deugdzaam gedrag plaats vindt in praktijken – geen praktijk is perfect (Bruce Ballard 2000: 14 en 16). Zo kunnen we vervolgens ook kijken naar de economie als praktijk: hoewel sommigen zich laten verlokken door de verleidingen van het snelle geld zullen veel mensen zich in ieder geval voor een deel laten leiden door intrinsieke motivaties in hun beroepskeuze, vormgeving van hun werk of consumptiepatroon. Bruno Frey (1997) heeft hier een studie naar gedaan, waarin hij tot de conclusie komt dat extrinsieke motivatie (inkomen, status) en intrinsieke motivatie vaak samen op gaan, maar als de waardering van beide motivaties te ver uit elkaar loopt ze tegen elkaar in gaan werken. Hij vond dat extrinsieke motivatie soms de intrinsieke motivatie van economische agenten, bijvoorbeeld in de rol van werknemer, kan ondermijnen. Een actueel voorbeeld kan gevonden worden in de frustratie onder werknemers in bedrijven waarin het topmanagement zich grote salarisverhogingen en bonussen toekent terwijl de langetermijnvooruitzichten en winstgevendheid van het bedrijf onder hun leiding achteruit gaan en de lonen van de werknemers bevroren worden. Frey laat zien hoezeer de economie een praktijk is waarin morele en economische dimensies met elkaar verbonden zijn. De gefrustreerde werknemers zullen waarschijnlijk geen toename in de arbeidsproductiviteit genereren, waarmee demoralisering negatief uitwerkt op efficiëntie. Of om in

MacIntyre's termen te spreken, capaciteiten, als morele kwaliteiten, dragen bij aan efficiëntie, terwijl technische vaardigheden negatieve economische gevolgen kunnen hebben.

Interne goederen. Praktijken genereren interne goederen, die Ballard (2000) op basis van MacIntyre heeft gekenmerkt als een combinatie van het deelnemen aan een praktijk om interne goederen te realiseren en de voortbrenging van excellente producten. In zijn heldere uitleg van de verschillen tussen externe en interne goederen noemt Ballard de volgende drie elementen (Ballard 2000: 12 en 13):

- interne goederen kunnen alleen gerealiseerd worden in een bepaalde praktijk en niet erbuiten zoals het geval is met externe goederen
- interne goederen zijn geen individueel bezit maar van de hele gemeenschap die aan de praktijk deelneemt
- alleen degenen die deelnemen in een praktijk kunnen de interne goederen van die praktijk herkennen

Als we deze kenmerken van interne goederen nu vergelijken met de definitie van publieke goederen in de economische theorie dan blijkt er een overeenkomst te zijn met de eerste twee elementen. Toch zijn interne goederen geen publieke goederen: ze kunnen ook via private goederen gerealiseerd worden. Het verschil tussen interne goederen en externe goederen zit hem in de onderliggende waarde: bij externe goederen is de waarde voornamelijk functioneel, terwijl interne goederen onderliggende menselijke waarden vertegenwoordigen die in een gemeenschap gedeeld worden. Het woord 'goed' is hierbij dus wezenlijk anders dan we dat in de economie gebruiken. Interne goederen zijn de immateriële goederen, de waarden, die we via de productie, verdeling en consumptie van goederen in de economische zin van het woord realiseren. Het interne goed van teamwerk is bijvoorbeeld saamhorigheid, ongeacht welk economisch goed daarmee geproduceerd wordt. Het interne goed van durfkapitaalverstrekking is moed, terwijl het interne goed in de thuiszorg zorgzaamheid is. Kortom, interne goederen zijn morele goederen die in economische praktijken (maar ook daarbuiten) gerealiseerd kunnen worden, de onderliggende waarden in economische praktijken die deze praktijken betekenis geven, al lijkt het wellicht alleen om de externe goederen die in deze praktijken voortgebracht worden te gaan. Veblen's verwijzing naar de *intangible assets* in gemeenschappen

zou wellicht begrepen kunnen worden als een erkenning van zulke interne goederen.

Interne standaarden van voortreffelijkheid. Adam Smith (1759) [1984] gaf al aan dat de economie een verzameling is van drie soorten waarden, die hij *liberty*, *justice* en *benevolence* noemde. Deze waarden hebben elk een plek in de economie: vrijheidswaarden vinden we in de markt, het domein van de rechtvaardigheidswaarden bij de overheid en zorgwaarden in de onbetaalde economie, ook wel zorg economie genoemd (Van Staveren 2001). Doordat de domeinen gekenmerkt worden door waarden die direct afgeleid zijn van Aristoteles' deugdenethiek, kunnen we deze voor het handelen van individuen in deze domeinen opvatten als deugden, en vervolgens, à la MacIntyre, als vaardigheden in de betekenis van capaciteiten, zoals ik bij ad. 1 heb uiteengezet. Wanneer we op deze manier individueel economisch handelen verbinden met de drie domeinen in de economie wordt het ook mogelijk om interne standaarden van voortreffelijkheid te onderscheiden voor het handelen in elk domein.

In het domein van vrijheid heeft deze standaard betrekking op de mate waarin economische agenten keuzevrijheden weten te realiseren en erin slagen om keuzen te maken die het redden op de markt, activiteiten die concurrerend zijn, en vraag genereren. Een voorbeeld is de werking van de arbeidsmarkt via sollicitaties. We waarden het als de beste kandidaat wint in competitie met de andere sollicitanten en we keuren het af als iemand de baan krijgt omdat zijn familie connecties heeft met hooggeplaatste personen in de organisatie, of omdat er nu eenmaal een vrouw aangenomen moest worden volgens de regels van het positieve actiebeleid (de zogenoemde excuus-Truus, voor wie het zelf waarschijnlijk ook beschamend is als zij erachter komt dat ze vooral om die reden werd geselecteerd). De standaard van voortreffelijkheid in het domein van vrijheid wordt dus gerealiseerd via het marktmechanisme, de concurrentie, en degene die daar het beste uit komt oogst waardering – ook in morele zin (mensen zullen vaak vinden dat de gekozen kandidaat 'de baan heeft verdiend').

In het domein van de rechtvaardigheid kunnen we kijken naar de levering van publieke goederen door de overheid, zoals in de gezondheidszorg. Ook hier zijn interne standaarden van voortreffelijkheid, met name met betrekking tot de kwaliteit van de zorg. Uit een vergelijkend onderzoek in de Verenigde Staten tussen particuliere en overheidsinstellingen voor thuiszorg komt naar voren dat zowel werkne-

mers als zorgvragers tevredener zijn over de zorg geleverd door overheidsinstellingen (William van Lear and Lynnette Fowler 1997). De onderzoekers verklaren dit door naar de sterke intrinsieke motivatie te wijzen van de werknemers in deze sector, die meer ruimte krijgt bij de overheid dan in op winst gerichte zorgbedrijven waarin het management noodgedwongen veel tijd kwijt is met het op peil houden van de beurswaarde en het genereren van winst om de aandeelhouders tevreden te stellen. In overheidsinstellingen daarentegen moet het management verantwoordelijkheid afleggen aan de overheid, familieleden van patiënten en een raad van toezicht of patiëntenvereniging, die allen prioriteit geven aan de kwaliteit van de zorg, waarbij het budget randvoorwaarde is en niet andersom. Kortom, voor een typisch publiek goed als de zorg voor langdurig zieken lijkt het economische domein van de rechtvaardigheid de beste garantie voor het behalen van standaarden van voortreffelijkheid, en niet uitsluitend de markt.

Tot slot een voorbeeld voor het domein van de zorgzaamheid en de interne standaarden die daarin gelden. Hiervoor wil ik refereren aan een onderzoek van Richard Titmuss (1970) naar bloeddonatie. Hij vergeleek de persoonlijke dienstverlening van donorbloed in twee domeinen, dat van de vrijheid in de Verenigde Staten en dat van de zorgzaamheid in Engeland (dit gaat ook op in Nederland). Uit zijn analyse kwam naar voren dat donoren in de VS, waar men betaald krijgt voor bloeddonatie, hun beslissing om te doneren afwegen tegen alternatieve vormen om inkomen te verdienen. Vooral bij mensen die weinig alternatieven hebben, zoals daklozen en drugsverslaafden, leidt dit tot de keuze om bloed te doneren. Door het ontbreken van volledige tests op de kwaliteit van donorbloed in de jaren zestig (toen Titmuss zijn studie deed) was de kwaliteit van het donorbloed vrij laag, met relatief hoge besmettingen met geelzucht, en andere ziekten. De donoren gingen het duidelijk niet in de eerste plaats om hulp aan mensen in nood. Bovendien bleek er vaak een tekort aan donoren – op deze wijze via de markt georganiseerd is het geen gewilde activiteit voor mensen die het niet voor het geld hoeven te doen. In Engeland werd voldoende bloed van goede kwaliteit gegenereerd via een vrijwillig donatiesysteem, juist omdat mensen zich lieten aanspreken op hun intrinsieke motivatie anderen te helpen. Het onderzoek van Titmuss liet ook zien dat bloeddonatie via de zorg economie een stuk goedkoper was, vijf tot vijftien maal goedkoper dan via de markt. Opgeteld bij de hogere kwaliteit en de lagere administratieve kosten blijkt bloeddonatie via de zorg economie een efficiënter systeem voor

de allocatie van donorbloed dan de markt, juist omdat het er beter in slaagt om interne standaarden van voortreffelijkheid te realiseren, zowel wat betreft de motivatie van donoren als de kwaliteit van het bloed.

Kortom, interne standaarden van voortreffelijkheid brengen economie en ethiek tot elkaar in een breed begrip van efficiëntie dat ver voorbij de enge opvatting van Pareto Optimaliteit ligt. In de brede opvatting van efficiëntie, waarbij de waarden in een samenleving als instituties economische variabelen beïnvloeden, staan ze niet langer tegenover elkaar maar kunnen ze elkaar – onder bepaalde voorwaarden – juist stimuleren.

3 Conclusie

In tegenstelling tot MacIntyre's eigen beweringen lijkt het wel degelijk mogelijk om de economie als morele praktijk te begrijpen en om daar analytische consequenties aan te verbinden. Startpunt daarbij is Adam Smith's onderscheid tussen drie morele waarden die het economisch handelen van mensen bepalen: vrijheid, rechtvaardigheid en zorgzaamheid. Elk van deze drie heeft haar eigen domein in de economie, met een eigen allocatiemechanisme (markt, herverdeling en de gift). Deze domeinen nu kunnen begrepen worden als praktijken. Elk van de drie economische praktijken vereist andere vaardigheden van economische agenten om in die praktijk te handelen en daarin interne goederen te realiseren en standaarden van voortreffelijkheid te bereiken: vaardigheden van vrijheid (zoals onafhankelijkheid en zelfvertrouwen), vaardigheden van rechtvaardigheid (zoals de bereidheid collectief opgestelde regels voor herverdeling na te leven via belastingbetaling en gebruik van publieke goederen), en vaardigheden van zorgzaamheid (zoals vertrouwen in de medemens en verantwoordelijkheidsgevoel).⁹

In tegenstelling tot MacIntyre's vasthouden aan een dichotomie tussen economie en ethiek lijkt het goed mogelijk om naast de utilitaristische

9 Hoewel een praktijk voor MacIntyre vooral kleinschalig is, en de huidige trend juist die van globalisering is, lijkt het niet onmogelijk om onderdelen van de huidige economie in een praktijk-context te plaatsen. Voor de bestudering van internationale handel – welke voor een groot deel binnen bedrijven plaatsvindt – wordt bijvoorbeeld het analytische raamwerk van de waardenketen toegepast, een benadering die zich goed leent om productie van stap tot stap in de waardenketen als context-gebonden te analyseren.

neoklassieke theorie een economische theorie te ontwikkelen op basis van het praktijkbegrip en de daaraan gerelateerde concepten van capaciteiten, interne goederen, en standaarden van voortreffelijkheid. Het is duidelijk dat een op het utilitarisme gestoelde economische theorie daar niet zo geschikt voor is, omdat deze instrumenteel van aard is en wordt gekenmerkt door externe goederen (financiële prikkels), externe standaarden van voortreffelijkheid (prijzen), en technische vaardigheden (begrepen als rationele keuze). Het is dan ook aan te bevelen om aansluiting te zoeken bij andere economische theorieën, waarbij de (oude) institutionele theorie en de recente capability theorie het meest voor de hand liggen.

Voor een dergelijke theoretische aansluiting van ethiek in de economische wetenschap is het echter van belang dat filosofen zoals MacIntyre de economie niet langer verwarren met het dominante utilitaristische verklaringsmodel daarvan. Inderdaad biedt deze instrumentele visie op ethiek weinig aanknopingspunten voor de erkenning van moraal in economische praktijken. Maar het andere uiterste – de voorstelling van ethiek en economie als elkaar uitsluitende categorieën lijkt evenmin zinvol, zoals ik heb geprobeerd aan te tonen. Zolang zowel veel economen als vooraanstaande filosofen blijven vasthouden aan de dichotomie tussen economie en ethiek blijft het een haast onmogelijke opgave om alternatieve economische benaderingen te ontwikkelen die de mens zien als een agent die zowel moreel als economisch handelt – en vaak allebei tegelijk.

Auteur

Irene van Staveren is bijzonder hoogleraar Economie en Christelijke Ethiek aan de Faculteit Managementwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen (e-mail: I.vanStaveren@nsm.kun.nl).

Literatuur

- Anderson, Elizabeth (1993) *Value in Ethics and Economics*, Cambridge: Harvard University Press.
- Ballard, Bruce (2000) *Understanding MacIntyre*, Lanham: University Press of America.

- Bruyn-Hundt (1996) *The Economics of Unpaid Work*, Amsterdam: Thesis Publishers.
- CBS (1991) *De Tijdsbesteding van de Nederlandse Bevolking. Kerncijfers 1988*, Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Douglas, Mary, and Baron Isherwood (1979) [1996] *The World of Goods. Towards an Anthropology of Consumption*, London: Routledge.
- Etzioni, Amitai (1988) *The Moral Dimension: Toward a New Economics*, New York: Free Press.
- Frey, Bruno (1997) *Not Just for the Money. An Economic Theory of Personal Motivation*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Kelly, Paul (1994) MacIntyre's Critique of Utilitarianism, in John Horton and Susan Mendus, *After MacIntyre. Critical Perspectives on the Work of Alasdair MacIntyre*, Cambridge: Polity Press.
- MacIntyre, Alasdair (1960) Breaking the Chains of Reason, in Edward Thompson, *Out of Apathy*, London: New Left Books.
- (1987) [1981] *After Virtue. A Study in Moral Theory*, Tweede editie. Londen: Duckworth.
- (1994) A Partial Response to my Critics, in John Horton and Susan Mendus, *After MacIntyre. Critical Perspectives on the Work of Alasdair MacIntyre*, Cambridge: Polity Press.
- Pearson, Thomas (1994) Kinesis Interview with Professor Alasdair MacIntyre, *Kinesis* 20 (2), 34-47.
- Pettit, Philip (1994) Liberal/Communitarian: MacIntyre's Mesmeric Dichotomy, in John Horton and Susan Mendus, *After MacIntyre. Critical Perspectives on the Work of Alasdair MacIntyre*, Cambridge: Polity Press.
- Sen, Amartya (1987) *On Ethics and Economics*, Oxford: Blackwell.
- (1993) Capability and Well-Being, in Martha Nussbaum and Amartya Sen, *The Quality of Life*, Oxford: Clarendon.
- Smith, Adam (1759) [1984] *The Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis: Liberty Fund.
- Staveren, Irene van (2001) *The Values of Economics. An Aristotelian Perspective*, London: Routledge.
- (2003) Deregulering taximarkt mislukt, *Economisch Statistische Berichten*, juni 2003.
- Titmuss, Richard (1970) *The Gift Relationship: from Human Blood to Social Policy*, London: Allen and Unwin.
- Van Lear, William and Lynette Fowler (1997) Efficiency and Service in the Group Home Industry, *Journal of Economic Issues* (31) 4, 1039-1050.